

КГ

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
ДУ НДІ соціально-трудових відносин Міністерства соціальної політики України
Головне управління економіки, Головне управління праці і соціального захисту
Луганської обласної державної адміністрації
Львівський національний університет імені Івана Франка
Луганський інститут післядипломної педагогічної освіти
Луганське відділення Українського географічного товариства

СУСПІЛЬНО-, ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 75-річчю утворення кафедри географії
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

17 – 19 жовтня 2011 року

Луганськ 2011

УДК [911.2+911.3](06)
ББК 26.82я43+65.04я43
С90

Редакційна колегія:

Шищенко П. Г. – доктор географічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України;
Топчівс О. Г. – доктор географічних наук, професор;
Іщук С. І. – доктор географічних наук, професор;
Доценко А. І. – доктор географічних наук, професор;
Гукалова І. В. – доктор географічних наук, професор;
Ковальчук І. П. – доктор географічних наук, професор;
Мельник С. В. – кандидат економічних наук;
Мельник І. Г. – кандидат географічних наук, доцент.

С90 Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17 – 19 жовтня 2011 р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во „ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.

У збірнику матеріалів конференції розглядаються актуальні суспільно-, фізико- та геоекологічні проблеми розвитку районів давнього промислового освоєння.

Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців, аспірантів, студентів, учителів.

Тексти подаються мовою оригіналу та в редакції авторів

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цифр, цитат, власних імен, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань та інших відомостей.

УДК [911.2+911.3](06)
ББК 26.82я43+65.04я43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 30 вересня 2011 р.)*

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Олійник Я. Б.</i> Особливості формування географічного наукового потенціалу України.....	6
<i>Ковальчук І. П., Ковальчук А. І.</i> Актуальні завдання історико-географічних досліджень регіонів України.....	10
<i>Денисюк Г. І.</i> Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі.....	12
<i>Гукалова І. В.</i> Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення.....	14
<i>Мельник І. Г.</i> Старопромислові райони: типологічні риси та класифікація.....	17
<i>Немець К. А., Немець Л. М.</i> Проблеми дослідження старопромислових регіонів України як складових національної соціогеосистеми.....	23
<i>Лакомова Е. И.</i> Фактор проблемності розвитку старопромислових регіонів ресурсного типу.....	27
<i>Топчів О. Г.</i> Проблеми геопланувальної організації гірничопромислових регіонів.....	31
<i>Кисельов Ю. О.</i> Про місце старопромислових регіонів у людському геопросторі (на прикладі Донбасу).....	36
<i>Наконечна Г. В., Книш М. М.</i> Економічна безпека регіону як об'єкт дослідження суспільної географії.....	38

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА СТАРПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Лісовський С. А., Лісовська О. Л.</i> Проблеми збалансованого розвитку регіонів України в умовах міжнародної економічної інтеграції.....	41
<i>Іщук С. І., Гладкий О. В.</i> Суспільно-географічні дослідження економічної ефективності розвитку Донецького старопромислового району.....	45
<i>Жадан В. І.</i> До питання про періодизацію процесу господарського освоєння території сучасної Луганської області.....	50
<i>Дячевська Л. П.</i> Вплив міжнародних економічних конфліктів на розвиток регіону.....	52
<i>Савчук І. Г.</i> Рекомендації щодо оптимізації розвитку експортоорієнтованих галузей України з видобування корисних копалин.....	58
<i>Матросов В. Д., Овчарова І. М.</i> Реструктуризація вугільної галузі в старопромислових районах: проблеми та перспективи.....	61
<i>Ключко Л. В., Телебенева Є. Ю., Самойлов О. М.</i> Суспільно-географічні особливості машинобудування старопромислового регіону (на прикладі Луганської області).....	64
<i>Дудкіна Г. Є.</i> До питання інвестиційного розвитку старопромислових районів.....	69
<i>Базай В. В.</i> Реструктуризація в контексті поетапного розвитку Єврорегіону „Донбас”.....	71
<i>Іванов Є. А., Козак Т. І.</i> Історико-географічні аспекти освоєння мінеральних ресурсів Карпатського регіону України у 1919–1939 роках.....	73

<i>Моштакова Н. В., Єфименко В. І.</i> Інноваційний розвиток сфери культури у старопромисловому регіоні.....	77
<i>Вірченко П. А., Слоньова Т. І.</i> Освітній комплекс Луганщини: особливості галузевої, функціональної та територіальної структури.....	81
<i>Лажник В. Й., Майстер А. А.</i> Особливості територіальної диференціації рівня сільськогосподарської освоєності території Волинської області.....	85
<i>Влах М. Р., Ментух Н. Р.</i> Територіальна організація аграрного землекористування Львівської області.....	90

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕКІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Немець К. А., Яновська О. О.</i> Проблеми ринку праці України та можливі шляхи їх подолання.....	93
<i>Петрук С. Л.</i> Ринок праці України та регіональні особливості старопромислових районів.....	97
<i>Мельник С. В., Коропець П. М.</i> Зарубіжний досвід соціального захисту населення під час реструктуризації вугільної галузі.....	101
<i>Мельник І. Г., Шевченко М. Г.</i> Вплив міграції населення на формування трудового потенціалу Луганської області.....	105
<i>Ситник О. І., Дериземля Н. О.</i> Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт Завалля Гайворонського району Кіровоградської області.....	111
<i>Гаврюшенко Г. В.</i> Особливості інвалідизації населення старопромислового району (на прикладі Луганської області).....	115
<i>Гасвська Н. С.</i> Соціальні проблеми старопромислових районів як фактор поширення бідності (на прикладі Луганської області).....	119
<i>Нємець Л. М., Заволока Ю. Ю., Сєгіда К. Ю.</i> Міграційні процеси населення Харківської області.....	122
<i>Мезенцев К. В., Мезенцева Н. І.</i> Трансформації громадських центрів в урбанізованих регіонах України.....	125
<i>Мозговий А. А.</i> Особливості урбанізаційних процесів у старопромислових районах України на прикладі Донбасу.....	127
<i>Заваріка Г. М.</i> Стратегічні напрями удосконалення Луганської регіональної системи розселення.....	131
<i>Доценко А. І.</i> Сільське розселення в Луганській області: суспільно-географічний аспект.....	135
<i>Заставецька Л. Б.</i> Основні напрями трансформації локальних систем розселення в сучасних умовах.....	138
<i>Яворська В. В.</i> Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я.....	140
<i>Кушнір Л. М., Шевчук С. М.</i> Географічні особливості заселення території Полтавщини.....	143

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Сонов Д. С.</i> Зміни структури землекористування в Луганській області в зв'язку з процесами роздержавлення та приватизації землі.....	147
<i>Гавриленко О. П.</i> Гірничопромислові природно-технічні геоекосистеми старопромислових районів та їх вплив на природне середовище.....	148

<i>Д. Мельничий С. А.</i> Екологічна ситуація у великих містах старопромислових регіонів.....	153
<i>Калельова О. О., Сопов Д. С.</i> Екологічна оцінка ерозійної враженості земель Луганщини через площинний змив.....	157
<i>Бабусова Н. В., Прядка І. А.</i> Агроекологічна оцінка ґрунтів Луганської області.....	160
<i>Мазмазінченко С. П., Манічев В. Й.</i> Результати мікроморфологічного дослідження сучасного ґрунтового покриття в районі колишніх розробок поліметалічних руд біля с. Нікольна Тарасівка.....	164
<i>Семеник Л. Л., Зарубіна А. В.</i> Сучасні геоекологічні проблеми території Кіровоградської області.....	169
<i>Петренко О. М.</i> Криворіжжя: антропогенні зміни природних ландшафтів в століття (1889 – 2000).....	171
<i>Крижанівський М. О.</i> Динамічні зміни ландшафтів у зв'язку гірничо-видобувної діяльності (на прикладі м. Комсомольська).....	173
<i>Жидік О. В., Жидік В. Д.</i> Вплив мінералізації шахтних вод на стан підземних вод старопромислових міст.....	176
<i>Савгородская Е. Н., Овчарова А. Ю.</i> Причины экологических кризисов Волго-Ахтубинской низины в современных социально-экономических условиях.....	180
<i>Шевалева Л. Г., Фаргал А. М.</i> Основные принципы разработки природоохранных карт территорий.....	182

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ В СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНАХ

<i>Гришубенко О. М.</i> Суспільно корисна діяльність як форма організації природничого краєзнавства в загальноосвітніх закладах старопромислових районів.....	185
<i>Гурокіна Г. О.</i> Про конструювання нових педагогічних систем в туристичній освіті.....	187
<i>Жерліцин С. О.</i> Інноваційна діяльність Луганського ОІППО щодо формування екологічної компетентності учнівської молоді Донбасу.....	190
<i>Кірючко Л. В., Кулешова Г. О., Ницца О. С.</i> Суспільно-географічні аспекти культурної ландшафти Харківщини.....	195
<i>Ларіловська Г. І.</i> Популярні та маловідомі об'єкти туризму Приазов'я.....	198
<i>Жерліцин Н. С.</i> Роль лісових екзотів у поліпшенні екологічної ситуації та розвитку рекреаційного туризму в Донбасі.....	200
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	204

ПРО МІСЦЕ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ У ЛЮДСЬКОМУ ГЕОПРОСТОРІ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Старопромислові регіони посідають особливе місце в людському геопросторі. Антропогенні модифікації матеріальних компонентів ландшафтів, викликані довготривалою промисловою діяльністю, позначаються й на їх духовній сфері, яка з часом стає дедалі менш виразною, поступово набуваючи космополітичних рис.

Проте, не зважаючи на істотне спотворення не лише матеріальної, а й духовної складової ландшафтів, остання таки не зазнає повної нівеляції й остаточного зникнення. Дух геопростору, навіть значно деградований, є незнищеним і зберігає здатність до самовідновлення через природовідповідну життєдіяльність вміщеного в ландшафт етносу.

Однією зі знакових рис старопромислових районів є притаманна їм поліетнічність, зумовлена різновекторністю імміграції під час закладення поселень навколо створюваних підприємств. Зазначений демографічний процес міг відбуватися як стихійно (через притік робітників із числа обезземелених колишніх селян), так і адміністративним шляхом (внаслідок запрошення урядом інженерно-технічних працівників з різних частин країни та з-за кордону). Яскравим прикладом спонтанного заселення промислового району може бути освоєння різноманітним зайшлим людом, з якого формувалося робітниче середовище, території Донбасу; адміністративно керований характер мало залучення на підприємства того ж таки Донбасу зарубіжних фахівців-інженерів.

Згаданий регіон увійшов у промисловий етап свого розвитку наприкінці XVIII ст. До цього часу Південно-Східна Україна (Придінців'я, Кальміуська паланка Війська Низового Запорозького) не мала суттєвих відмінностей щодо суміжних українських земель, разом з якими становила суцільну територію козацького освоєння. Відповідно, дух геопростору характеризувався тими ж ознаками, що й степова смуга України загалом – відкритістю, широкопростірністю; сам простір наче „дихав волею”. Впродовж XVIII ст. внаслідок відкриття на його початку кам'яновугільних родовищ, а також низки політичних подій, пов'язаних з утвердженням російської влади на українських теренах, ситуація поступово змінювалася: козацькі зимівники перетворювалися на „роти” Слов'яносербії, а згодом стали виникати промислові поселення нової доби – такі, як Лисичанськ, Луганський Завод тощо. Саме з цього часу почалася істотна корекція духу геопростору, викликана зміною провідного роду занять населення та основних видів природокористування, антропогенною модифікацією ландшафтів і поліетнізацією регіону при швидкому зростанні його людності.

Упродовж XIX ст. процеси урбанізації в Південно-Східній Україні виразно посилювалися. Саме в цьому сторіччі виникли такі міста, як Юзівка (тепер – Донецьк), Кадіївка (Стаханов), Алчевськ, Горлівка, Єнакієве та багато інших. Галуззю спеціалізації економіки цих міст ставала вугільна або чорна металургія, але в будь-якому разі весь регіон набував яскраво виражених індустріальних (із функціонального погляду), етнічно нечітко визначених (з етнографічної точки зору) і пролетарських (за соціально-класовою ознакою) рис. Роль природних чинників у формуванні людського геопростору в цей час значно зменшилася, але й надалі залишалася досить суттєвою в сільській місцевості (зокрема, зумовлена саме духом ландшафту степова селянська стихія вже на початку XX ст. визначила появу Махновщини, а сам дух Степу лишався непоборним, принаймні, до Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.).

XX сторіччя, в основному, позначилося продовженням розвитку тенденцій, властивих сторіччю попередньому. Втім, заіснували соціально-політичні чинники, що викликали їх штучне посилення: з одного боку – запроваджена більшовиками адміністративно-командна економічна система; з іншого боку – їхнє ж прагнення за будь-яку ціну створити „нову историческую общность людей – советский народ”.

Про характер еволюції людського геопростору Південно-Східної України в постголодоморний час свідчать основні напрями імміграції. За повідомленням сучасної дослідниці трагедії 1932 – 1933 рр. на Луганщині І. В. Магрицької, у перші роки після Голодомору вимерлі села заселялися

вихідцями з Росії, багато з яких, побачивши сліди великих людських страждань, незабаром повернулося назад. Одночасно зростало населення шахтарських міст і селищ за рахунок біженців з українських земель (включно з етнічними територіями поза межами тодішньої УРСР), що найбільше постраждали від геноциду, а також переселенців із різних союзних республік, переважно з Росії. Нова хвиля імміграції припала на повоєнний час, коли на шахти Донбасу прибуло чимало людей із західних областей України (в тому числі засланих сюди „буржуазних націоналістів“). Крім того, і після Другої світової війни практично до самого розпаду СРСР не припинявся потік іммігрантів із різних його регіонів.

Зазначені демографічні процеси мали своїм наслідком формування надзвичайно строкатої етнічної ситуації в характеризованому фрагменті геопростору. Не будучи вкоріненими в ландшафт, властивий їхній новій батьківщині, й водночас засвоюючи його степовий, анархічний, кочівничий дух, більшість нових мешканців міст і селищ Донбасу не могли визначитися етнонаціонально. Наведений етнопсихологічний чинник на початку 90-х рр. XX ст. почасти зумовив несприйняття деякими мешканцями регіону ідеї незалежності України. Хоча на початку XXI ст. українська державність стала незаперечною реальністю, а етнонім „українці” у значенні „всі громадяни України” звучав дедалі звичніше, бачення низки стратегічних напрямів розвитку держави в переважній більшості населення Південного Сходу України залишалося якісно відмінним стосовно мешканців більшості областей. Про це яскраво свідчать загальновідомі електорально-географічні дані.

На сучасному етапі переходу до постіндустріального розвитку провідними чинниками, що вплинули на процеси в людському геопросторі регіону, стали політичний (здобуття Україною державності), соціально-економічний (глибока криза, що проявилася в різкому падінні виробництва й клькаразовому зниженні рівня життя громадян) і глобалістичний (перехід найрозвинутіших країн світу до формування постіндустріального /інформаційного/ суспільства).

Стосовно Південно-Східної України зазначені тенденції проявилися в докорінній зміні галузей спеціалізації економіки окремих міст і агломерацій. Наприклад, у м. Стаханов у 90-ті рр. XX ст. було закрито всі без винятку шахти; як наслідок, провідне місце в господарстві стало належати чорній металургії (завод із виробництва феросплавів) і машинобудуванню (вагоноремонтний завод). Щодо Луганської міської агломерації, то традиційно панівна машинобудівна галузь значною мірою втратила свої позиції, поступившись місцем сфері послуг (зокрема, банківській інфраструктурі).

Однією з характерних тенденцій розвитку етносфери Південно-Східної України, властивих початку XXI ст., є, за нашими спостереженнями, усвідомлення дедалі більшою кількістю громадян незалежно від їх етнічного походження) своєї причетності до України як держави та поступова інтеграція етнічних українців до української етнічної нації, а представників етнічних меншин – до української політичної нації. На наш погляд, ці процеси зумовлені як державно-адміністративним чинником (підпорядкування регіональної влади столичному Києву є об’єктивною реальністю), так і природним фактором (північностеповий ландшафт є етнічним щодо українців від XVI – XVII ст., і він – хоч би як був модифікований – сприяє пробудженню національного духу).

Загалом, останні два десятиріччя розвитку людського геопростору Південно-Східної України позначені такими основними рисами: 1) уперше після козацької доби регіон увійшов в український політичний контекст; 2) збільшилася питома вага етнічних українців із 52 % у 1989 р. до 58 % у 2001 р. (ми це пов’язуємо з „малопрестижністю” належності до української національності в радянські часи); 3) відбулася значна перебудова структури господарського комплексу, спричинена, по-перше, стрімким падінням матеріального виробництва в 90-х рр. XX ст. й, по-друге, малодоцільністю відновлення в наш час у повному обсязі виробництва в гірничовидобувній галузі як низькотехнологічного, орієнтованого лише на внутрішній ринок і небезпечного для життя працівників (набагато перспективнішим, на нашу думку, був би розвиток новітніх технологій і заснованих на них високотехнологічних виробництв через усебічну державну підтримку науки в старопромислових регіонах України). Щодо подальшого формування постіндустріального суспільства в регіоні, – як і в усій державі – то, на наш погляд, для цього є значний потенціал, для реалізації якого необхідне всебічне розкриття творчих сил народу завдяки міцній підтримці з боку держави та свідомих приналежності до української політичної нації підприємницьких кіл.

Література

1. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія. / Гладкий О. В. [за ред. С. І. Іщука] ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ „Обрій”, 2008. – 360 с. 2. Городские системы промышленного региона (теория и практика развития) / В. Н. Амитан, А. А. Лукьянченко, Ю. Д. Денисов и др. – Донецк, Юго-Восток, 2004. – 348 с. 3. Ксеневич М. Я. Формування функціонально-планувальної структури міст-центрів Донецько-Макіївської агломерації в умовах довгострокового сталого розвитку: Автореф. дис. канд. архітектури: 18.00.04 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2000. – 18 с. 4. Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: Зб. наук. праць / під заг. ред. В. Н. Амитана. – Макіївка, 2005. – 107 с.

УДК [911.2:332.15] (091) (477)

*В. І. Жадан, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ ПРОЦЕСУ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історичний процес господарського освоєння будь-якої території значною мірою зумовлений специфікою та характером просторової диференціації наявних природних умов і ресурсів, основними напрямками господарської діяльності й традиціями населення, його зв'язками із сусідніми регіонами.

Не є винятком у цьому відношенні й територія Луганської області в її сучасних межах, де на протязі тривалого часу на фоні регіональних особливостей природно-сировинної бази та відповідних соціально-економічних обставин здійснювалась постійна взаємодія людського суспільства і навколишнього природного середовища.

У цьому процесі, на нашу думку, можна виділити декілька основних етапів.

1. *Етап зародження людського суспільства та його стихійний вплив на природне середовище.*

Цей етап пов'язаний із первісним заселенням території сучасної Луганської області, яке, на думку більшості дослідників, розпочалося понад сто тисяч років тому і стимулювалося наявністю численних мілких та чистих річок, лісових масивів та великих запасів кременю у крейдових відкладах. Свідомством цього є знахідки стоянок первісних людей у різних місцях центральної та північної частин сучасної Луганської області. Головним джерелом існування родових спільностей первісних людей були примітивні мисливство, рибальство, збирання дикорослих їстівних рослин і плодів, тобто привласнюючий тип господарства, пов'язаний із використанням і привласненням наявних багатств природи й, таким чином, практично не здійснюючий вплив на природне середовище й окремі його компоненти.

2. *Етап формування виробничого типу господарської діяльності і початок цілеспрямованого впливу на природне середовище.*

У подальшому протягом тривалого часу (I тис. до н.е. – XII-XIII ст.) південні степи були місцем тимчасового проживання різних степових кочівників переважно тюркського походження (скіфи, гуни, хазари, половці, печеніги), основним заняттям яких було скотарство. До цього періоду відноситься й поступове проникнення на південь і слов'янських племен (в'ятичі, сіверяни та інші), з приходом яких виникають осілі поселення (городища) та розвивається землеробство і тваринництво. Зародки землеробства і тваринництва зумовили формування виробничого типу господарства, направлено на примноження та видозмінення природних ресурсів у відповідності з потребами людини і тим самим уже здійснюючим певний цілеспрямований вплив на навколишнє природне середовище.

3. *Етап стихійного освоєння та заселення регіону й початок систематичного впливу людини на природне середовище.*

Освоєння південних степів було затримане навалом в XIII ст. монголо-татар, у зв'язку із чим більша (переважно південна) частина території сучасної Луганської області протягом тривалого часу існувала як своєрідна прикордонна смуга між осілим слов'янським та кочовим тюркським населенням – так зване Дике поле.

Але сприятливі природні умови притягували в степи все більшу кількість переселенців. І вже в